

Eser ilk defa *el-Hikmetü'l-müte'âliye fi'l-mesâ'il-i'r-rubûbiyye* adıyla taş baskısı halinde yayımlanmıştır (I-IV, Tahran 1282). Bu baskının kenarında ayrıca Hâdi-i Sebzevârî'nin (ö. 1289/1872) eseri yazdığı ünlü şerh bulunmaktadır. Muhammed Hüseyin Tabâtbaâi Kum'da eserin ikinci bir nesrine başlamıştır (1378/1958). Dokuz ciltlik bu nesrin son iki cildi Tahran'da basılmıştır ve IX. cilt 1379 (1959-60) tarihini taşımaktadır. Bu nesir aynı zamanda Molla Alî-i Nûrî, Hâdi-i Sebzevârî, Ali Müderris-i Tebrîzî, İsmâil b. Semî-i İsfahânî, Muhammed b. Ma'sûm Alî-i Heydeci ve Allâme Muhammed Hüseyin Tabâtbaâi'nin yazdığı hâşıye ve şerhleri de ihtiva etmektedir. Bu nesrin Kum'da yapılan ikinci basımasına Muhammed Rizâ el-Muzaffer'in yazdığı önsözün tarihi 18 Safer 1387 (28 Mayıs 1967) olmakla birlikte III. cilt 1383 (1963-64), VI. cilt 1386 (1966-67), VII. cilt 1389 (1969-70) tarihini taşımaktadır. *el-Esfârü'l-erba'*a'nın vücûd ve tevhid risâlelerinin özet halindeki Farsça çevirisi Cevâd Musâlih tarafından *Felsefe-i 'Alî yâ Hikmet-i Sadrü'l-müte'ellihîn* (I-II, Tahran 1337-1339 hş.), psikolojiye dair dördüncü seferin tam tercümesi ise *'Îlmü'n-nefs yâ Revâşîndâsi-i Şadrü'l-müte'ellihîn* (Tahran 1352 hş./1973) adıyla yayımlanmıştır. Birinci seferin Urduca tercümesi de Menâzir Ahsen Gilânî tarafından yapılmıştır (I-II, Haydarâbâd 1941-1942). Türkçe'de eser ve müellifine dair ilk geniş mâmumati Hilmi Ziya Ülken vermiştir (*İslâm Felsefesi*, s. 278-295).

BİBLİYOGRAFYA :

Sadreddîn-i Şirâzî, *el-Hikmetü'l-müte'âliye fi'l-esfârü'l-'aklîyyetü'l-erba'*, Kum 1387; C. de Gobineau, *Les religions et les philosophies dans l'Asie centrale*, Paris 1866, s. 81; Browne, *LHP*, IV, 429-432; M. Horten, *Das Philosophische System von Schirazi*, Strassburg 1913; S. H. Nasr, "Sadîr al-Dîn Shîrâzî (Mulla Sadra)", *A History of Muslim Philosophy* (ed. M. M. Sharif), Wiesbaden 1966, II, 932-961; a.mlf., *Sadr al-Dîn Shîrâzî and His Transcendent Theosophy: Background, Life and Works*, Tahran 1978 (Türkçe trc. Molla Sadra ve İlâhi Hikmet [trc. Mustafa Armağan], İstanbul 1990); Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi* (İstanbul 1967), İstanbul 1983, s. 278-295; Fazlurrahman, *The Philosophy of Mulla Sadra*, Albany 1975; a.mlf., "al-Asfâr al-Arba'a", *EIr.*, II, 744-747; Âğâ Büzungür-i Tâhrâni, *ez-Zerîf ilâ tesâniîş-Şî'a*, Beirut 1403/1983, II, 60; VI, 19-20; Abdülkerim Sûrûş, *Evrenin Yatışmaz Yapısı* (trc. Hüseyin Hatemi), İstanbul 1984, s. 83-95; Mehdi Hârif Yezdi, "Der Âmedî be Kitâb-ı Esfâr", *Îrânâme*, VIII, Bethesda/Washington 1990, s. 48-57.

- Γ **ESFERÂYÎNÎ**
(bk. İSFERÂYÎNÎ).
- Γ **ESFİZÂRÎ**
(bk. İSFİZÂRÎ).
- Γ **ESHAM**
(إِشَامْ)
- Osmanlılar'da
1775-1870 döneminde uygulanan
iç borçlanma sistemi.

Esham kelimesi "pay, hisse" anlamındaki sehmin çoğuludur. Osmanlı hukukunda miras ve vakıfla ilgili metinlerde bu anlamı ile kullanılır. Bir maliye terimi olarak ilk defa, 1775 yılında uygulamaya konularak 1860'lı yıllara kadar mahiyetini değiştirmeden devam eden belirli bir iç borçlanma sistemini ifade eder. Sistemin özü şudur: Mukâtaa adıyla bilinen vergi kalemlerinden bazlarına ait yıllık nakdî gelirlerin, faiz denilen belirli bölmelerinin sehimler halinde dilimlenerek özel şahıslara "muaccele" adı verilen bir peşin meblağ karşılığında kaydihat şartı ile satılmasıdır. Satışa sunulan, bir mukâtaaya ait yıllık nakdî gelirin hiçbir zaman tamamı değil sadece faiz denilen belirli bölümündür. Bu gelirin geriye kalan ve mal adı verilen bölümü esham'a bağlanarak satılamaz. Askerlerle diğer görevlilere ve emeklilere verilen maaşlarla, bir kısım devlet kuruluşlarına ait zorunlu giderlere karşılık olmak üzere uzun süre boyunca âdet sabitleşmiş gibi kalan bu bölümün başka amaçla kullanılması mümkün değildir. Ancak her mukâtaanın zamanla geliri arttıkça bu sabitleşmiş yıllık miktarın üstünde kalan bölümune "gelir fazlası" anlamında faiz adı verilir ve hazine bunları daha esnek şekilde kullanma imkânına sahip olurdu. Bir kısım büyük mukâtaaların sehimler halinde dilimlenerek satışa sunulan bölümü bu faiz denilen fazlalarдан oluştugu için her sehme ait gelir dilimine de faiz adı verilir. Günümüzün faiz kavramı ile doğrudan herhangi bir ilgisi bulunmayan ve sadece gelir anlamını ifade eden bu dilimler, her sehim için yıllık 2000 veya 2500 kuruşluk standart birimler halinde tesbit ediliyordu. Bir sehim satın alan şahsin, hayatı kaldıgı sürece her yıl bir miktar geliri (faiz) almanın bedeli olarak ödeme-

si gereken muaccelenin miktarı da bu yıllık gelirin katları olarak ifade edilirdi. Piyasa şartlarına ve sehmin bağlı bulunduğu mukâtaanın gelirindeki istikrara göre değişmek üzere muaccelenin kaç yıllık gelire tekabül edeceğini Defterdarlık her grup esham için ayrıca tayin ve ilân ederdi. Meselâ sistemin uygulanmağa başlandığı 1775 yılında İstanbul tüttün gümürü mukâtaasına ait yıllık gelirin, mal olarak tesbit edilmiş bulunan 159.000 kuruşun üstünde kalan ve faiz olarak nitelenen 400.000 kuruşluk bölümne tekabül etmek üzere, her biri 2500 kuruş yıllık gelirli 160 sehimden oluşan ilk grup esham için belirlenen muaccele değeri beş yıllıkti. Yani 12.500 kuruşluk muacceleyi ödeyerek bir sehim satın alan kişi ölünceye kadar her yıl 2500 kuruşluk bir gelire hak kazanmış oluyordu. Eshamın ihraç haddi diyebileceğimiz bu oran, sistemin uygulamada kaldığı yaklaşık 100 yıl boyunca satışa arzedilen eshamın hacmine, bağlı bulunduğu mukâtaanın verimliliğine, savaş veya barış durumuna göre sürekli değişen değerler almaktan birlikte ilk grup için belirlenmiş olan beşin altına hiçbir zaman inmemiş, daha sonraki gruplar için önce beş buçuk altıya yükselmiş ve zamanla on on ikiye kadar ulaşan değerler almıştır.

Esham ait belgelerde çok sık kullanılan faiz kelimesinin günümüzdeki faiz kavramı ile doğrudan bir ilgisi bulunmamakla birlikte, bir iç borçlanma sistemi olarak esham uygulamasında lafzen ve mefhüm olarak açıkça zikredilmemiş bulunmasına ve hukuken faiz kategorisine ne ölçüde girdiği tartışılabilebilir görünmesine rağmen filî bir faizin mevcut olduğu da muhakkaktır. Nitekim sistemin temelinde yer alan ve ihraç haddi olarak nitelendirilen oranların tersi, yani 1/5'ten 1/12'ye kadar değişen hadlerin günümüzdeki faiz kavramına çok yakın bir muhtevaya sahip olduğunda şüphe yoktur. Günümüzün faiz kavramından en önemli farkı, sehim sahibinin ömrü gibi belirsiz bir unsur dolaşıyla sigorta primine yaklaşan bir nitelik taşımasıdır. Bu sebeple bu hadleri reel faiz hadleri olarak değil asimptotik birer tavan faiz haddi olarak düşünmek gereklidir.

Kadın veya erkek, müslüman veya gayri müslim, askeri veya reâyâ her Osmanlı tebaası sehim satın alabilirdi. Muaccele ile birlikte onun % 5 ile % 10'u ka-

dar tutan "dellâliyye" ve kalem harçlarını hazineye yatırdıktan sonra kendi adına düzenlenen beratı alıp sehmine mâlikâne olarak kaydihayat şartı ile sahip olurdu. Muaccele ve harçları yatırılmış da olsa kendi adına berat etirmeden hamiline muharrer tarzda sehime sahip olmak ve yıllık faizlerini almaya hak kazanmak istisnaî müsaadeler dışında normal olarak mümkün değildi. Beratını aldıktan sonra isteyen kişi, muaccelemi % 10'u kadar "kasriyed" resmini hazineye yatırmak şartı ile sehmini başkasına satabilirdi. Sahibi ölen sehim "mahlûl" (sahipsiz) sayılır ve hazineye ait olurdu. Mirasçılara herhangi bir ödeme yapılmazdı; zira sistemin mantığına göre hazine aldığı muacceleyi ödediği yıllık faizler içinde itfa etmiş sayıldığı için ayrıca bir ana para ödenmesi söz konusu olamazdı.

Osmalı devlet borçları tarihinin önemli bir safhasını teşkil eden esham sisteminin nasıl olduğunu kısaca hatırlamak gereklidir. Osmalı Devleti kamu borçlanmalarına oldukça geç ve sınırlı ölçüde başvurmuştur. Padişahlara ait iç hazine, uzun süre devlet hazinesinin kredi ihtiyacını karşılamaya yeterli olmuştu. Bunun yanında kısa vadeli kredi ihtiyacını karşılamak üzere bazan devlet ricâline, tüccarlara ve sarraflara belli ölçülerde de olsa müracaat edilmiştir. Bu tür borçlanmanın önemli bir diğer kaynağı da vergi mültezimleri idi. Asıl kredi menbâi olan iç hazinenin kaynakları, XVII. yüzyıl sonlarında II. Viyana Kuşatması'ndaki takip eden ağır savaş yıllarda giderek tükenince kredi mercii olarak iltizam sektörünün ağırlığı arttı. Ancak iltizam sektörü, hem malî kapasitesi hem de iltizam sisteminin niteliği gereği sadece kısa vadeli kredi sağlayabilmekteydi. Uzun vadeli kredi temini iltizam sisteminin işleyışı içinde mümkün değildi. iltizam sisteminin XVII. yüzyılın sonlarında mâlikâne sistemine dönüşmesindeki faktörlerden biri bu imkânı sağlamış motifî idi. iltizam sisteminde normal olarak bir yıllık, bazı hallerde daha kısa sürelerle verilen iltizamlar yerine mâlikâne sisteminde mukâtaalar kaydihayat şartı ile veriliyordu. Mâlikâncı bu şartla aldığı mukâtaayı kendisi vergilendirir ve önceden tesbit edilerek yıldan yıla artırılmayacağı devlette garanti edilmiş bulunan ve mal adı verilen sabit bir yıllık vergiyi hazineye ödedikten sonra vergi hâsilatının kalan bölümünü kendi kâ-

rı olarak alırı. Mâlikâneyi alırken, hâyatta kaldığı sürece kazanmaya devam edeceği bu kârların bir nevi kapitalizasyonuna tekabül eder tarzda toplu bir meblağ olan muacceleyi peşin öderdi. Mâlikâncı öldüğü zaman mukâtaa mahlûl sayılar ve hazineye geri dönerdi. Yıllık vergileri değişmeden yeniden müzayedeye çıkarılarak en yüksek muacceleyi ödeyene tekrar mâlikâne olarak verilirdi. Normalde bir daha geri ödenmemek üzere mâlikâncılarından toplanan bu muaccele meblağları vergi kalemlerinden, gelecekte sağlayacakları kârlar karşılığında alınan bir nevi uzun vadeli iç istikraz gelirleri idi. Bu gelirler, mâlikâne sisteminin ihdas edildiği 1695'i takip eden yıllarda toplam devlet gelirlerinin % 2'si civarında idi. Fakat XVIII. yüzyıl boyunca giderek büydü ve 1770'li yıllarda % 5'e yaklaştı. Mâlikâne sisteminde sağlanan muaccele gelirlerinin bu yıllık akışından oluşan stok aynı yıllarda 10 milyon kuruş civarında idi ki bu merkezi devletin yıllık gelirinin yarısına yakın bir meblağ ifade ediyordu. Geri ödemesi söz konusu olmayan bu stok karşılığında mâlikâncılere ödeneen, kaydihayat şartı ile vergilendirme hakkına sahip bulundukları mukâtaaların sağlama konusunda ödedikleri hâsilatın giderek büyuen kârları idi.

Mâlikâne sistemi, iç istikraz mekanizması olarak bazı sınırları aşamayan bir sistemdi. Mâlikâncılar, vergi mükelleflerini yönetme sorumluluğunu gerektirdiği için sadece askerî zümre mensuplarına verilebiliyordu. Mâlikâne padişah kızları dışında kadınlara verilmemiş gibi çok nadir istisnalar hariç gayri müslümlere de verilemezdi. Bu sebeple talep piyasası genel nüfusun % 1'ini pek geçmeyecek bir kesime inhisar ediyordu. Ayrıca mukâtaaların hisselere bölünerek birkaç kişiye ortaklaşa idare etmek üzere verilmesi mümkün olmakla beraber bu hisseleri çok küçük dilimlere ayırıp çok sayıda hissedara mâlikâne olarak vermenin imkânları da sınırlı idi. Çünkü ortak sayısı arttıkça mâlikânenin yönetimi zorlaşmakta ve içinden çıkışlılarla yol açmakta idi. Bütün bunlar mâlikâne sistemin hem talep hem de arz bakımından aşılmazı zor sınırlar içine hapsetmekteydi. Bu arada bütün ihtiyaçları ve birikimleri eriten uzun bir savaşın (1768-1774) arkasından imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile 1775'te Rusya'ya, bütçenin yıllık nakdî gelirinin

yaklaşık yarısına tekabül eden 7.500.000 kuruşlu bir tazminat ödeme mecburiyetiyle karşı karşıya gelindi. Devlet, kısa sürede büyük meblağları sağlayacak şekilde mâlikâne sisteminin bazı unsurlarını değiştirerek sınırlarını zorlamaktan başka çare bulamadı. Esham sistemi mâlikâne sisteminin devamı ve değişik bir şekli olarak bu sınırları aşmaya imkân veren bir metot gibi düşünüldü ve uygulamaya konuldu. Yeni sistem, mâlikâne sisteminin genel çerçevesi içinde yer almakla birlikte bazı önemli değişiklikler ihtiva ediyordu. Mâlikâncı, muaccele ödeyip kaydihayat şartı ile satın aldığı mukâtaayı veya hissesini kendisi vergilendirirdi. Vergi hâsilatından hazineye ait yıllık belirli vergi ve harçları ödedikten sonra geri kalan kısım mâlikâncıye kâr olarak kalındı. Bu kâr yıldan yıla farklı olabilirdi. Devlet bu konuda ne garanti verir ne de müdahale ederdi. Bu bakımından mâlikâncı risk yüklenen bir müteşebbis konumunda idi. Esham sisteminde ise sehim satın alanların sehmine sahip oldukları mukâtaa ile ilgileri, yatırıtları muaccele ile orantılı olarak tesbit edilmiş bulunan yıllık bir nakdî geliri almaktan ibaretti. Mukâtaanın vergilendirilmesi ve yönetimi defterdarın tayin edeceği bir emin veya mültezimin sorumluluğunda idi. Mukâtaanın yönetimiyle bağın koparılmış olması son derece önemli sonuçlar doğurmıştır. Bir defa hissedarların sayıca sınırlı tutulmasındaki gerekçeler ortadan kalktığı gibi talep piyasasını sadece askerî zümrenin erkeklerine inhisar ettirme zorunluluğu da son bulmuştur. Böylece kadınlar, çocuklar ve gayri müslümler de esham piyasasına çekilerek talep hacminin büyütülmesi mümkün olmuştur. Aynı şekilde bir mukâtaayı hisselerde bölme imkânları da büyük bir esneklik kazanmıştır. Bu yeni imkânların getirdiği değişmeyi gösteren tipik bir örnek, esham sisteme bağlanan ilk vergi kalemi olan İstanbul tütün gümürübü mukâtaasıdır. Daha önce mâlikâne olarak satıldığı dönemin sonlarında 1759'da toplam yirmi iki hissedar mâlikâneyi bölüşmekteydi ve yatırılmış oldukları muaccelelerin toplamı da 250.000 kuruştan ibaretti. Bu tarihten on beş yıl sonra aynı mukâtaa eshama dönüştürüldüğü zaman hissedar sayısı 274'e ulaşmış, yatırıtları muaccelelerin toplamı da 1.800.000 kuruşu geçmiş bulunuyordu. Mâlikâne sisteminin son sınırlarına kadar geniş-

lediği, buna karşılık eshamın henüz başlamakta olduğu bir döneme ait olan bu örnek bile aradaki büyük farkı oldukça net göstermektedir. Bu fark zamanla büyütürek devam etti. Eshama ait talep piyasasını genişletmek ve küçük tasarrufların hazineye ikrazını sağlamak üzere hisseler giderek küçültüldü. Bir sehim için tesbit edilen yıllık faiz miktarı standart olarak 2000 veya 2500 kuruştu ve bu miktar daha sonra da değişmedi. Ancak bir sehmi bütünü ile alma mecburiyeti yoktu. İsteyen bir sehmin $1/2$ veya $1/4$ 'ünü ve giderek $1/64$ 'e kadar küçülen paylarını satın alabildi.

Hisselerin küçültülmesi ve halkın her kesimine açık hale getirilmesi sayesinde esham sistemi mälükâneye oranla daha hızlı bir şekilde gelişti. Ocak 1775'te yıllık 400.000 kuruş faiz ödeme kapasitesiyle başlayan sistem, on yıl içinde imparatorluğun en büyük on bir mukâtasını bünyesine alarak yıllık faiz miktarı 2.000.000 kuruşu aşmış bulunuyordu. Ortalama ihraç haddi 5,75 yıllık olarak hesaplanırsa asgarı 11.500.000 kuruşluk bir muaccele geliri sağlanmıştır. Bu yıllarda merkezi devlete ait nakdî gelirlerin yıllık yekününün 20.000.000 kuruş civarında bulunduğu düşünülürse % 50'yi aşan bir iç borç stokunun teşekkül etmiş olduğu ve faiz ödemelerinin de toplam giderlerin % 10'una ulaşığı görüllür. Aynı yıllarda, XVII. yüzyılın sonlarından beri uygulanmakta olan mälükâne sisteminin devlete sağlamış olduğu muaccele yekünü de ancak bu miktar civarında idi. Mälükâne sisteminin doksan yıllık birikimi sonunda ulaştığı kapasiteye esham sisteminin on yılda ulaşmış olması genleşmenin hızı hakkında bir fikir vermeye kâfidir. Bu hızlı genişleme maliye otoritelerini de düşündürmeye başladı. Zira mälükâneden farklı olarak faiz ödemesi hazinenin yükümlülüğü ve garantisini altında bulunuyordu. Maliyeçiler 1786'da sistemin hazine açısından bir bilançosunu çıkarmaya çalışılar. Hesap sonunda görüldü ki ölen esham sahiplerinin yeniden satılan sehimlerinin muaccele geliriyle piyasada alınıp satılan sehimlerden alınan kasriyed resimlerinden sağlanan gelirlerin toplamı, ödemekte olan yıllık faizin ancak küçük bir bölümünü karşılamaktadır. Esham sistemi genişlemeye devam ettiği sürece hazine aleyhindeki bu farkın büyüyeceği ve giderek faizleri ödemede karşılaş-

silacak zorlukların siyasi istikrarsızlığı da yol açabileceği göz önüne alınarak 30 Ekim 1786'da yeni esham çıkarılmamasına, daha önce satılmış olanlardan sahipleri ölerek mahlûk kalanların da yeniden satışa sunulmamasına karar verildi. Kararın arkasındaki bir motif de şudur: Gereğinden fazla esham çıkarıldığı için faizin yüksek düzeyini koruduğu düşünülüyor ve eğer esham arzı daraltırsa ilerde zaruri hallerde esham çıkarmak mecburiyetinde kalındığı zaman hazinenin daha düşük faizle esham satabileceği tahmini yapılyordu. Karara ancak bir buçuk yıl uyma imkânı oldu. Rusya ve Avusturya ile başlayan savaşın (1787-1791) gerektirdiği harcamalar tekrar esham satışına başvurmayı zorunlu hale getirdi. Savastan sonra durum yeniden gözden geçirildi. Bu tarihte eshamda ödenmekte olan yıllık faiz 2.500.000 kuruş civarında idi. Ortalama ihraç haddi altı yıl farzedilirse 15.000.000 kuruşluk bir borç stoku olmuştu demekti. Hazine bakımından yıllık gelir-gider mukâyesesi sonucunda sistemin zararlı olduğunu, yüksek faiz ödemesine tahammül edilemeyeceğine hükmedilerek 1792'den itibaren yeni esham satışlarına son verilerek önce hacminin dondurulmasına, sonra da yıldan yıla birikecek mahlûk sehimlerin hazinede alikonularak yeniden satışa çıkarılmamasına ve böylece birikmiş olan borç stokunun yavaş yavaş tasfiye edilmesine karar verildi. Bu işi idare etmek üzere klasik iç hazinenin bir uzantısı ve varisi sayılabilen darpâhâne görevlendirildi. İrâd-ı cedid hazinesi kurulunca da 1793'ten itibaren görevi o üstlendi ve karar biraz daha genişletilerek ilk defa serbest piyasada esham alım satımı da yasaklandı. Sehimiterini satmak isteyenler getirip İrâd-ı cedid hazinesine rayiç değerile satabileceklerdi.

İrâd-ı cedid hazinesinin dört yıllık uygulama içinde satın aldığı ve sahibi ölerek mahlûk kaldığı için zaptettiği sehimlerin yıllık faiz toplamı 1797 yılında 350.000 kuruşa yakındı. Eshama dönem başında ödenmekte olan yıllık faizin % 15'ine yaklaşan bu daralmaya bakarak borç stokunu yirmi yirmi beş yılda tamamen eritmenin mümkün olacağı tahmin edilebilirdi. Ancak bu tahminin gerçekleşmesi mümkün olmadı. Fransa'nın Mısır'ı işgali ile başlayan savaşın (1798-1801) arttırdığı askerî harcamalar yeniden esham'a başvurma mecburiyetini getirdi.

Biriken mahlüller satıldığı gibi yeni mükâtaalar devreye sokularak esham alanı daha da genişletildi. Savastan sonra eshamın daraltılmasıyla ilgili tasavvurlar tekrar gündeme getirilmekle birlikte, kısa bir aradan sonra yeniden esham'a müracaattan başka çare olmadığı görüldü ve XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren esham sistemi, artık cârî giderlerin karşılanması da desteği zorunlu görünen bir metot olarak yerleşmiş oldu. Bu tarihte yıllık faiz ödemesi 2.832.341 kuruşa yükselen bulunan esham sistemi, savaş yıllarda daha hızlı olmak üzere yüzeyin ortalarına kadar genişlemeye devam etti. İlk büyük sıçrama 1806-1812 savaşı döneminde görüldü ve savaşın bitiminde yıllık faiz miktarı 7.500.000 kuruşa yaklaşmış oldu. Dönemin ortalama ihraç haddi yedi kabul edilirse bu 50.000.000 kuruşu aşan bir borç stoku demekti ve bu 1800'deki düzeyin üç katını aşıyordu. Bu yıllarda merkezi devlet hazinesine ait nakdî gelirlerin bu miktarın çok altında olduğu hatırlanırsa muazzam bir borç stokunun olmuşmuş bulunduğu anlaşılır. Yıllık faiz ödemesi de bütçe gelirlerinin % 25'i geçiyordu.

Esham sahiplerine faizleri, genellikle üç veya altı ay aralıklarla yılda iki (nâdenen üç veya dört) taksitte ödenirdi. Taksitleri, elliindeki sehmin bağlı olduğu mukâtaanın emini veya sarrafi tarafından İstanbul'da verilirdi. Esham sahipleri, küçük mikarda kalem harçları dışında allıklarını faiz üzerinden normal yıllarda herhangi bir vergi veya resim ödemelerdi. Ancak XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren savaş yıllarda, savaşa katkı anlamında "cobelü bedeliyesi" adıyla yıllık faizlerinin % 50'sini hazineye ödemekle yükümlü tutuldular.

Esham sisteminin fiili faiz haddinin hesaplanması, ihraç hadlerini doğru olarak takip etme imkânı bulunmasına rağmen son derece zordur. Çünkü bunu hesaplamak için ihraç haddiyle birlikte sehim sahiplerinin ortalama ömrünü de bilmek gerekir. Ortalama عمر hesabi ise esham sahiplerinin her grubu için farklı olduğu gibi zaman içinde de önemli değişimler göstermiştir. Simdiye kadar yapılan sondaj mahiyetindeki incelemelerden çıkan ilk kaba sonuçlara göre esham sahiplerinin yıllık ölüm oranlarının % 1 ile % 5 arasında değiştiğini, başlangıç yıllarda nisbeten yüksek olan bu oranın giderek düşme eğilimi göster-

diğini söylemek mümkündür. Oranın zamanla düşme eğilimi göstermesi, esham sahiplerinin giderek daha genç yaşta sehim satın almalarından veya genel olarak ortalama ömrlerinin uzamiş, yahut da şahıslar arası alım satımın hızlanmış olmasından doğmuş olabileceğinin gibi ölümlerin vârislerce gizli tutularak faiz almaya devam imkânı veren hileli yollarla başvurulmasından da kaynaklanmış olabilir. Ölümlerin gizlenmesi başlangıç yıllarından itibaren önemli konu olarak görüldüğü için 1780'lerden başlayarak esham sahibi olan birinin öldüğünü bildirenler için ihbâriye ödüllü verilmeye başlanmıştır. Ancak geniş bir kitlenin tatsarruflarını çekmek üzere giderek küçülen hisseleri, sayıları 1800'lerde 4-5000 kişiyi, 1830'larda 10.000 kişiyi aşan bir kalabalığa yayan bir sistemi tam olarak kontrol altında tutmanın imkânı çağın şartlarında elbette bulunamazdı. Ölüm oranlarının düşmesinin bir diğer sebebi, berat ettirmeden esham sahibi olmanın giderek yaygınlaşmasıdır. Eshamı hamiline muharrer modern tâhvillerle dönüştüren değişmenin başlangıcı 1800 yıllarına kadar gider. Devlet, ihtiyaç duyduğu miktarda eshamı pazarlamadığı hallerde kendisinden alacağı olan eminlere, sarraflara ve esnafa sehim kâimeleri verip ödeme yollarını denemeyle başlaması ile hukuki olarak ihtiyarî bir borç olan esham bir nevi mecburi borç haline gelmiş oluyordu. Fertleri esham almaya hukuke zorlama imkânı bulunmadığı için devletten alacakları karşılığında esham verilen eminler ve sarraflar bir alici bulup satıncaya kadar verilen sehim kâimelerini kendi üzerlerine berat ettirmeden faizlerini almak üzere ellerde bulundurma hakkına sahip bulunuyorlardı. Bu hak, 1813'ten 1840'a kadar bir ilâ iki yıl ile sınırlı dırın çeşitli düzenlemelere rağmen yüreklükte kaldı. Bu da sehimlerin mahlûl kalma oranını düşüren faktörlerden biri olmuştur.

Tavan faizi, % 18-19 ile ilk defa piyasaya çıkarıldığı 1775 yılından itibaren tedricen düşmekle birlikte yirmi beş yıl boyunca % 15'in üstünde kalan esham hazine bakımından pahalı ve riskli görüldüğü için sözü edilen müdahalelerre mâruz kalmıştı. Bu müdahaleler ise alıcılar bakımından riski arttırdığından faizi daha da yükseltmekten başka bir sonuç vermiyordu. Bu kısır döngüden 1800'lerden itibaren kısmen kurtulmak mümkün oldu. devlet malyesinin borç-

lanmaya başvurmadan yaşaması mümkün görünmediği için bir daha riski ve dolayısıyla faizi yükseltici önemli bir müdahalede bulunulmadı. Tam olarak güvenliğe kavuşturulduğu için esham piyasada tutundu ve benimsendi. Bu sebeple XIX. yüzyılın ilk yarısı içinde tavan faiz haddi % 10 - 14 arasında kaldı. Bu dönemde devlet, yalnız fevkâlâde harcamaların finansmanında değil normal cârî giderlerin karşılaşmasında da eshamda başvurduğu için muaccele gelirleri normal bütçe gelirleri arasında önemli bir yer tutuyordu.

Eshamın uzun süren bu uygulamasında ilk önemli değişimler Tanzimat'la birlikte başladı. Sistemi etkileyen en önemli faktör, Tanzimat'ın ilâni ile büyük çapta kredi ihtiyacının birden bire gündeme gelmiş olmasıdır. Daha önce mâlikâne sistemi içinden esham uygulamasına geçmeye yol açmış olan zaruretlerin benzeli simdi de esham sistemini zorlamaya başlıyordu. Esham her yıl % 1-2 civarında ölenlere ait mahüllerle ve gelişmekte imkânları sınırlı kalan mevcut kredi stoku ile belirli dengeye kavuşmuş bir sistemdi. Yeni ve büyük çapta kredi ihtiyacını bu sistem içinde karşılamak ancak faizleri çok yükseltmekle mümkündü. Bu ise kaydihat şart ile satıldığı için esasen faizi yüksek düzeyde belirlenen eshamda hazine bakımından çok ağır bir yükün altına girmek demekti. Faizlerin çok daha düşük olduğu dış âlemden borçlanma yolları da denemekle birlikte bu iş başarılamayınca, esham gibi uzun vadeli çok yüksek faizle kredi aramak yerine faizi yüksek, ancak orta vadeli bir krediye daha avantajlı gören Tanzimat maliye otoriteleri esham sistemini kaydihat şartından koparak bunu gerçekleştirebileceklerini düşündüler. Eshamın kaydihat şartından kopması, sahibi ölen sehimlerin hazineye değil mirasçılara intikal etmesi, yani ana paranın özel mülkiyet sınırları içinde tutulması demekti. Kaydihat şartına bağlı kalan eski eshamın % 12,25 faiz haddinde zor satılabildeği bir dönemde faizi 0,25 puan artırarak % 12,5'tan hamiline muharrer tahvil tarzında Ağustos 1840'ta piyasaya sürülen yeni sehimlerin satışa başarılı oldu ve bütçeye % 17 civarında bir istikraz geliri sağlamaya imkân verdi. "Esham kavâimi, kâime-i mu'tebere, evrâk-ı nakdiyye" gibi isimler verilen bu ilk deneme ile eshamın niteliği artık değişmeye başlamış oluyordu. Esham kavâimi iki

yıllık süre için çıkarılmıştı ve süre sonunda toplanacaktı. Kredi ihtiyacı içindeki maliye için toplama mümkün olmadı ve evrâk-ı nakdiyye olarak yerleşmiş olan yeni usul zamanla genişletilen bir uygulama haline geldi. Mülkiyet ve miras garantisyle mucehhez olarak rağbet görдüгü için hazine giderek faizini indirme imkânını buldu. Önce % 10'a, daha sonra % 8'e indirilen faizlerle yeni yeni kâimeler piyasaya sürüldü. Bu hızlı genişleme ile birlikte değeri de düşen kâime piyasada bir istikrarsızlık kaynağı haline gelmeye başladı. Bu defa eskiden denenmiş, benimsenmiş ve istikrara kavuşmuş olan esham yeniden dönme fikirleri ortaya çıktı. Hatta kâimelerin hep sinin toplanıp yerine esham sürülmesi de düşünüldü. Ancak faizi çok yükselteceği için bu da pek cazip görülmedi. Nişayet 1849'da kaydihat şartını, esham satın alanın kız veya erkek çocuklarına da teşmil eden ve "evlâdiyet şurûtu" diye nitelenen esham türü piyasaya çıkarıldı. Bu yeni türde eshamı ilk satın alan kişi ve ondan ilerde satın alacak olan ikinci şahıs öldüğü zaman sehimler hazineye geri dönmeyecek ve çocuklara eşit paylarla intikal edecek. Ancak bu ikinci kuşak da ölünce sehim mahlûl sayılarak hazineye ait olacaktı. Kaydihat şartındaki tasarruftan mülkiyete biraz daha yaklaşan bu formül içinde tavan faizini % 8,2'ye kadar düşürmenin mümkün olacağı düşünüldü. Bu tür esham da çok rağbet görmedi ve ancak küçük miktarlarda satış yapılabildi. Bununla birlikte bu yıllarda artık "atik" diye nitelendirilen normal esham biraz daha yüksek bir faiz haddinde piyasaya sürülmeye devam edildi. Ancak bunların satış hacmi çok sınırlı ölçüleri aşamadı. Nitekim Kirim Savaşı sırasında büyük çapta kredi ihtiyacı ortaya çıkışınca atik veya evlâdiyet şurûtu ile esham satıp bu ihtiyacı karşılama imkânı bulunmadığı için zorunlu olarak faizleri çok yükseltmek gerekiyordu. Bunu da 1840'ta olduğu gibi faizi biraz yükselterek orta vadeli bir kredi ile halletmekten başka çare görülemedi ve "eshâm-ı mümtâze" adıyla üç yıl vadeli % 10 faizli sehimler piyasaya çıkarıldı. Daha sonra "eshâm-ı cedîde" olarak adlandırılacak olan bu sehimlerin hitap ettiği kitle ve toplayabildiği kredi miktarı eski eshamla kıyaslanmayacak kadar büyütü. İlk defa Mart 1854'te 50 milyon kuruşla başlayan bu yeni sehimlerin satış hacmi giderek arttı ve 1860'larda birkaç yüz

milyonluk kapasiteye ulaştı. Bir bölüm yurt dışında da pazarlanan ve modern tâhviller benzeyen bu yeni tip eshamın eskisiyle isim dışında herhangi bir benzerliği kalmamıştı.

Bununla birlikte eski tip esham, Osmanlı kurumlarının genellikle paylaştığı tedrici değişme vasfına uygun olarak birden bire sona ermemiş, ilham verdiği yeni borçlanma usulleri yanında bir süre daha yaşamaya devam etmiştir. Önemli bölümünü kadınların oluşturduğu bir rantîye grubunu öteden beri almış olduğu bir uygulamadan mahrum bırakmama motififile, sahipleri öerek mahlûl kalan sehimler, bütçede yerleşmiş faiz karşılıkları da hazır bulunduğu için küçük demetler halinde 1860'ların sonuna kadar satılmaya devam etti. Ancak toplam kamu borcu stoku ve bütçedeki borç mürettebatı bakımından oranı ve önemini giderek azalttı. Mevcut sehim sahiplerine, ellerindeki sehimleri modern türden olan diğer sehimlere dönüştürme imkânının tanınması bu azalmayı hızlandırdı. Bununla birlikte müttesep hakları ihlâle varan zorlamaları kabul etmeyen Osmanlı hukuk telakkisi, esham sisteminin bütçedeki izlerini tipki mâlikâne, timar ve zeâmetlerde olduğu gibi son sehim sahibi ölünceye kadar muhafaza etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MAD, nr. 6788, 8987, 8999, 9548, 9553, 9562, 9597, 9613, 9619, 9627, 9681, 9800, 9803, 9805, 9806, 9808, 9811, 10230, 11825, 12665; BA, KK, nr. 5237, 5282, 5292, 5347, 5380, 5428; BA, Cevdet-Maliye, nr. 27537; BA, İrâde-Meclis-i Mahsus, nr. 495; BA, İrâde-Dahiliye, nr. 27537; BA, Mesâil-i Mühimme, nr. 495, 564; BA, D. BŞM. SHM (Esham), nr. 20230; BA, D. BŞM. CBL (Cebelî Bedeli), nr. 18110; Mathurin Cor, *De la Reforme en Turquie*, Paris 1850; C. White, *Three Years in Constantinople*, London 1850; *Journal de Constantinople*, nr. 436/29.3.1853; Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (haz. Osman Okyar — Ünal Nalbantoglu), Ankara 1975, s. 231-291; Roderic H. Davison, "The First Ottoman Experiment with Paper Money", *Türkiyenin Sosyal ve Ekonominik Tarihi (1071-1920)*: Social and Economic History of Turkey (1071-1920) (ed. Osman Okyar — Halil Inalcık), Ankara 1980, s. 243-251; Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul 1986, s. 79-88, 131-134, 196-200, 239-241, 295, 300; a.mlf., "Osmanlı Mali Tarihinde 'Esham' Uygulamasının İlk Dönemlerine İlişkin Bazı Önemli ve Örnek Bilgiler", *Toplum ve Bilim*, sy. 12, İstanbul 1980, s. 124-142; Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi, Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-61", *TTK Belgeler*, XIII/17 (1988), s. 213-362; B. Lewis, "Ashâm", *El²* (Fr.), I, 714.

MEHMET GENÇ

ESÎD b. EBÛ ÜNÂS

(أَسِيدُ بْنُ أَبِي أَنَّاسٍ)

İslâmiyet'i kabul etmeden önce Hz. Peygamber'e hiciviyeler yazdığı rivayet edilen, şair Enes b. Züney'in kardeşi olan sahâbî (bk. ENES b. ZÜNEYM).

ESİN, Emel

(1914-1987)

Tanınmış Türk-İslâm kültür ve sanat tarihçisi.

İstanbul'da doğdu. Babası, II. Meşrutiyet'ten sonra gelişen Türkçülük akımının önde gelen simalarından Ahmed Ferid Tek, annesi Fecr-i Âti dönemi yazarlarından Müffide Ferid'dir. Çocukluğu, babasının siyasi hayatının oldukça hareketli bir dönemine rastlayan Millî Mücadele yılları içinde geçti. Babasının diplomatik görevleri sebebiyle 1924'ten sonra ailece uzun süre yurt dışında yaşıdıklarıdan tahsilini Fransa ve İngiltere'de sürdürdü. Fransızca ve İngilizce'nin yanı sıra Almanca'yı da öğrendi. Bakaloryadan sonra mimari okumak için Ecole de Bozar'a gittiye de Ortaçağ usulüne göre eğitim veren bu okuldaki ağır şartlardan dolayı tahsilińi yanında bırakmak zorunda kaldı. Daha önce babasıyla annesinin de okuduğu Ecole des Sciences Politiques'in tarih bölümünden mezun oldu. Sorbonne'dan da yüksek matematik sertifikası aldı. Ayrıca Paris ve Viyana güzel sanatlar akademilerinde mimari, resim, mozaik, vitray ve gravür dallarında öğrenim gördü. Sonraki yıllarda Necati Lugal'den Arapça ve Farsça, Zeki Velidi Togan'dan Orta Asya tarihi, Herbert Janskey'den Ortaçağ Türkçे metinleri dersleri okudu. Paris Üniversitesi'nde *Le Dragon dans l'iconographie*

Emel Esin

raphie turque adlı teziyle sanat tarihi dalında doktor unvanını aldı.

1941 yılında, babasının Tokyo'daki büyükelçiliği sırasında sefâret başkâtibi olan, Plevne gazilerinden İbrahim Edhem Paşa'nın oğlu Seyfullah Esin ile evlendi. Emel Esin bu defa da eşinin görevleri sebebiyle hayatını yine yurt dışında geçirmek zorunda kaldı. Bir büyükelçilik bünyesinde çalışan âmirle memur aynı aileden olamayacağı için Seyfullah Esin New York başkonsolosluğuna tayin edildi. Ancak yolculuk ettikleri gemi savaş dolayısıyla Tokyo'ya geri dönmek zorunda kalınca tayini Stockholm elçiliğine çıktı. Esin ailesi 1942 yılı baharında kara yoluyla Kore, Mançurya, Moğolistan, Sibirya, Türkistan ve Azerbaycan üzerinden iki ay kadar süren bir yolculuktan sonra Türkiye'ye ulaşabildi. Emel Esin, kendisinde iç Asya'yı tanıma ve inceleme arzusunu uyandıran bu ilk Orta Asya seyahati sırasında Çin ve Orta Asya kültür ve sanat mirasını yakından görme fırsatını buldu. Eşile birlikte yine kara yoluyla Balkanlar ve Almanya üzerinden İsveç'e gitti. Seyfullah Esin'in merkezde görev yaptığı 1944-1949 yıllarını Türkiye'de geçirdi. Bu arada eşi 1947'de, annesinin dayısı olan Sâdullah Paşa'ya ait Çengelköy'deki meşhur yalıyi satın aldı. Daha sonra Yunanistan ve İsrail'de maslahatgüzarlık, Avusturya'da ortaelçilik yaptıktan sonra 1954 yılında Moskova, 1955'te de Bonn büyükelçiliğine tayin edildi. Emel Esin Moskova'da bulundukları sıradı diplomatik imkânları da kullanmalarına rağmen çeşitli zorluklarla ikinci Orta Asya seyahatini gerçekleştirdi (1955). Sovyet hükümetinden izin alarak eşile birlikte bütün Türk cumhuriyetlerini gezdi. Bu seyahat sırasında gözlemlerini *Türkistan Seyahatnamesi* adlı ilk eserinde anlattı. Eşi 1957'de Birleşmiş Milletler nezdinde Türkiye'nin dâimî temsilcisi olunca birkaç yıl New York'ta oturdu. 1960 yılı sonlarında Kahire büyükelçiliğine tayin edilen eşile birlikte Mekke ve Medine'yi ziyaret etti. Bu iki şehre karşı duyduğu saygı ve hayranlık onu bu konuda bir kitap yazmaya yöneltti. Daha sonraki yıllarda Suudi yetkililerinin de yardımıyla birçok defa ziyaret ettiği Haremeyn'de araştırmalarda bulunarak eserini kaleme aldı. Seyfullah Esin 1961'de Mısır'ın Türkiye ile diplomatik ilişkilerini kesmesi üzerine merkeze alındı ve bir yıl sonra da Delhi'ye tayin edildi. 1965-1967 yılları arasında Madrid'de büyükelçilik